

УДК 81276.6.323

*М. Л. Шумка**кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії та політології
Тернопільського національного університету***РОЛЬ РІДНОЇ МОВИ В СТАНОВЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ***Мова – це наша національна ознака,
в мові – наша культура,
ступінь нашої свідомості
Іван Огієнко*

Постановка проблеми. Культура українського народу виступає тією цілісною системою надбань різних верств населення, класів соціальних груп, які протягом тривалої історії утверджували свою самобутність та неперевершеність. Національна культура є першоджерелом формування та розвитку національної самосвідомості, яка орієнтована на вираження національних інтересів. Духовними основами національної самосвідомості є культурна спадщина нації.

Питання відродження джерел національної культури є особливо актуальним сьогодні, тому що саме в період глобалізаційних процесів виникає загроза втратити або відмовитись від своїх традицій та розгубити свою самобутність. Орієнтуючись на культурні та ціннісні доробки країн Європи, нам не можна забувати своєї культури, надбаної впродовж багатьох віків. Відомі українські філософи, політологи, історики та культурологи сьогодення на сторінках свої досліджень постійно нагадують про те, що лише національна культура збагачує народ загальнолюдськими цінностями, залучає людину до творчої діяльності, виховує високодуховну особистість. У руслі таких думок заслуговує на увагу позиція В. Горського: «Для української культури постає надзвичайної складності завдання – прилучитися до глобалізованого «Ми» і зберегти відчуття власного «Я» [2, с. 220].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. «Пам'ятником культури» виступає мова [1]. У мовній картині світу виражається й закріплюється світобачення та світорозуміння народу. Рідна мова була й залишається предметом дослідження багатьох науковців. Так, філософський аналіз мови проведений І. Дзюбою, Л. Костенко, П. Мовчаном, П. Щербанем, В. Яворівським та іншими дослідниками; вивчення ролі мови у формуванні національної культури постає предметом аналізу Р. Вечірко, Д. Гринчишина, А. Капелюшного, О. Сербенської, З. Терлак, Н. Шип, Г. Кисіль та інших учених; роль мови у формуванні особистості досліджують А. Бурячок, І. Ющук, В. Лизанчук, В. Радчук, М. Томенко та інші науковці; мову як універсальний феномен буття та

свідомості української нації висвітлюють у своїх працях С. Єрмоленко, П. Кононенко, А. Пономаренко, Л. Мацько. Враховуючи наукові розвідки відомих вітчизняних учених, наше дослідження ставить за мету здійснити аналіз значимості рідної мови у формуванні української нації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мова як одна з форм культури володіє здатністю закодовувати, зберігати й передавати надзвичайно великий обсяг знань, спостережень та узагальнень, що впливають із практичної діяльності маси людей. Розвиненість національної мови, її словниковий склад, внутрішня розчленованість на одиниці різних рівнів свідчать про рівень національної культури. А володіння рідною мовою є головним критерієм соціальної ідентичності й самодостатності людини й нації. В. Гумбольдт писав: «Мова є неначе зовнішнім проявом духу народів: мова народу є його дух, і важко уявити собі щось більш тотожне» [3, с. 68]. Саме мова формує думку, тому саме через мову лінгвіст пропонував вивчати духовні особливості того чи іншого народу.

На ролі мови у формуванні людської думки наголошував О. Потебня: «Людина, яка говорить двома мовами, переходячи від однієї до іншої, змінює разом із тим характер і спрямування течії своєї думки, причому так, що зусилля її лише змінюють колію думки, а на подальший хід її впливає лише опосередковано [11, с. 377]. Слово є базовим принципом свідомості нації, саме в мові закладене все різноманіття національного бачення світу, «завдяки мові люди й народи можуть ставати двигунами вселюдського поступу, а без неї – лошатами біля чужих возів» [6, с. 8].

Розвиток національної мови тісно пов'язаний із духовним життям народу, його самосвідомістю, культурою, вірою. Ступінь зрілості народу й ступінь глибини його духовної культури – це ступінь розвитку рідної мови, «між життям людини і життям мови немає великої різниці» [9].

У науковій думці немає єдиної концепції історичного розвитку української мови. Найбільш ґрунтовними дослідженнями є розвідки Ю. Шевельова та О. Шахматова. Академік Ю. Шевельов висуває гіпотезу про виокремлення української мови з праслов'янської [17]. О. Шахматов припускає, що українська мова походить зі «спільноруської прамови» [16, с. 9]. О. Потебня вважає, що східнослов'янська мовна територія в далекому

минулому становила певну спільність – руську мову, з якої пізніше витворилася основа української мови. «Можна тепер напевне сказати, що поділ руської мови відбувся в часі раніше ніж час XI століття» [10].

Отже, можна припустити, що українська мова існувала вже за часів Київської Русі. Як свідчить історія, за правління Ярослава Мудрого руська мова досягає максимального розвитку. Найвідоміші люди того часу виражали свої думки не іноземною, а з гордістю рідною, руською мовою. Десять приблизно починаючи з XIV століття із церковного вжитку зникає церковнослов'янська мова, а руську в діловій сфері витісняють польська та латинська.

З другої половини XVII століття Російська імперія загальмовує розвиток української мови. А з XVIII століття всі різновиди української писемності занепадають, у всіх сферах життя їх замінює російська мова. Оскільки українська мова була пов'язана з розвитком української державності, культури освіти, то російський царизм викорінював усі прояви, які пов'язані з національним життям та прагненням до свого рідного. Так, за часів Катерини II були ліквідовані всі залишки української державності. У всіх школах було введено російську мову. Тому на кінець XVIII століття національні традиції занепадають, а народ позбавляється української літературної мови. Єдиною повноцінною формою залишається проста, народна, розмовна мова та усна народна творчість.

Особливо руйнівним для української мови був Валуєвський циркуляр 1863 року, у якому вказувалося, що «української мови не було, не має і бути не може, а хто цього не розуміє – ворог Росії» [8, с. 94]. Уже починаючи з 1622 року аж до розпаду СРСР було 58 хвиля заборони вжитку української мови. Проте пише Д. Павличко у вірші-зверненні «До української мови» пише:

«Не віддай нікому свого берла,
Встань, здіймися в силі молодій,
Не радій з того, що ти не вмерла,
А з того, що вічна ти, радій!»

Вжити українській мові допомогли такі відомі всьому світу українці, як І. Котляревський, Т. Шевченко, П. Куліш, Л. Українка, І. Франко та інші. Саме мова стала для них зброєю у відстоюванні національної ідеї, збереженні культурних традицій, національних інтересів.

Мова виступає найвагомим чинником консолідації нації, її основною ознакою. Держава без мови втрачає свої ознаки суверенітету. Проте вплив мовного фактора на процес згуртування нації є непростим. Впровадження та відстоювання єдиної державної мови в незалежній Україні стикається з безліччю проблем. Першим завданням, яке стоїть перед державою, є утвердження мовного авторитету, створення таких умов, за яких

говорити українською мовою було б необхідно, а знати – корисно.

Пізнання картини світу потрібно здійснювати насамперед за допомогою рідної мови, а вже опісля брати інші для перекладу результатів свого чи іншого пізнання. Адже пізнання та осмислення того, що пізнаєш на рідній мові збуджує емоції, почуття, витворює колоритні національні образи, які пізніше зринатимуть у пам'яті та налаштовуватимуть особистість на піднесений, патріотичний лад. Великий поет нашого народу Т. Шевченко писав: «Ну що б, задавалося слова... Слова та голос – більш нічого. А серце б'ється – ожива, Як їх почує!..» [18, с. 94]. Тільки за допомогою рідної мови можна найбільш виразно передати силу виразу переживань та почуттів.

У процесі спілкування ввічливим вважається вибір мови свого співбесідника, проте цю мовну етичність може витримати тільки високоосвічена, з багатим знанням мови людина. Вступаючи на землю іншого народу, варто пам'ятати, що мовно-культурні традиції цієї держави є для її населення найважливішими, тому розмовляти їхньою мовою буде не тільки прикладом етикету, але й доказом миролюбності та дружелюбності.

У кожній мові усталеними є вирази привітань на знак поваги та пошани. У нашій мові звертання, форми ввічливості, етичні формули мають своє глибоке національне коріння, яке ретранслюється в час високих технологій. Так звані привіти (*День добрий! На все добре! Щастя Вам! Доброго здоров'ячка!*), а також звертання (*Добродію, милий пане, панянку, паничу, вельмишановний, дорога матінко, моє Вам шануваннячко*) підкреслюють високий виховний потенціал нашого українського народу. Не розгублені мовно-культурні традиції є головним чинником та пріоритетом у формуванні національної самобутності нашого народу в епоху постмодерну.

Саме за допомогою мовних усталених виразів, звертань, гасел, девізів, які найчастіше звучали під час Євромайдану, ми ідентифікували себе у світі як українська нація, про яку, мабуть, дехто почув уперше. Після Революції гідності багато українців стали гордитися своєю мовою, своєю піснею. Та вже навіть тоді, коли Р. Лижичко на Євробаченні заспівала колоритну українську пісню, світ зрозумів, яку силу несе собою українська мова, який дух глибокого патріотизму закладено в ній. Тому вітання «Слава Україні!» звучало з уст українця, який хотів побажати утвердження свободи та незалежності своєму народові, а також з уст іноземця, який підтримував ці бажання та готовий був їх відстоювати.

Українська мова увібрала в себе як усю героїчну свою історію, так і риси національної вдачі її носія. Говорячи про українську мову, ми не повинні забувати про її милозвучність, пісенність,

вокалізм, потенцію гармонійного суголосся, багатозначність. Проте найбільша естетика української мови криється в її здатності творити художні образи, розгалужуватись на різні роди, жанри, стилі. Українська мова є носієм збереження, поширення та нагромадження інформації. Наша мова визнана в числі інших мов як така, що може й здатна передавати думки інших народів. Українською мовою здійснено переклади видатних європейських класиків художньої, філософської та наукової літератури.

У процесі історичного розвитку з використанням мови кожна людина долучається до національної свідомості, до спільного знання та лише завдяки цьому процесу стає можливе формування самоідентичності. Мова передає весь багаж поколінь нації, постає як свідок подій минулого. Тому національна культура формується та змінюється через мову та завдяки їй. Якщо людина втрачає мову, то значить вона втрачає культуру. Слушними є слова Л. Костенко: «Нації вмирають не від інфаркту, спочатку в них відбирають мову».

Досліджуючи мову та дискурс різних національностей, етносів, класів, Дж. Фішман припускає у своїй теорії, що мова пов'язана з ідентичністю трьома способами: перший спосіб (індексальний) – мова асоціюється з певною культурою. Найбільш виразно передає культуру, її надбання тільки та мова, яка історично асоціювалася з культурою. Другий спосіб (символічний) – доля мови пов'язана з долями її носіїв. Третій спосіб (вербальний) – увесь життєвий потік людини, її етичні принципи, сприйняття світу, естетичні смаки оцінюються за допомогою мовних фігур, які існують у національній культурі. Мова може бути виразною ознакою ідентичності для одних груп і не бути для інших [21, с. 13]. Багато науковців є прихильниками твердження про тісний зв'язок мови з етносом [22, с. 21], інші ж висувають думку про те, що деякі етноси змогли продовжити своє існування навіть перейшовши на іншу мову [23, с. 24]. Прикладом може бути ситуація у Великобританії. Англійська мова повністю витіснила корінні мови, зокрема ірландську як національну мову [20, с. 64]. На сьогодні популярною є думка про спільну мову майбутнього людства – англійську мову [5, с. 57]. Незворотний глобалізаційний процес змушує громадян світу швидко вивчати інші мови, хоча б на найпростішому рівні спілкування. Сила мови пропорційна силі нації. Могутність нації й в економічному, і в технічному статусі дає всі підстави для переконливого існування мови у своїй державі. Цим може на сьогодні похвалитися тільки Китай. Не тільки самі китайці, а й близько 2 млн іноземців висловлюють бажання вивчати китайську мову. Політика уряду Китаю

спрямована на збереження національних колоритних традицій, а тим більше на відтворення їх своєю рідною китайською мовою [19, с. 143].

У нашій державі, на думку Л. Костенко, українська мова стала фактором відчуження. Не інтелектуальне надбання століть, не код порозуміння, не першоеlement літератури, а з важкої руки Імперії ще й досі для багатьох – це ознака націоналізму, сепаратизму, причина конфліктів і моральних травм [7].

Згідно з результатами соціологічних досліджень щодо питання захисту та розвитку української мови як державної можна стверджувати про існування розколу в нашому соціумі в мовному питанні, а саме: 41% опитуваних підтримують пропозицію про надання російській мові статус державної, але 51% виступає проти цього. Не можуть визначитися із цим питанням 8%. Число прихильників двомовності за 2009–2010 роки зменшилося з 52–54% до 41%, проте зросла кількість противників із 40–41% до 51%. Найбільше прихильників є на Донбасі – 75%, на Півдні – 72%, на Сході – 53%. Жителі Центральної та Північної України не підтримують такої ініціативи (70%), як і населення на Заході (90%). Позитивним є те, що більшість українців не є агресивними в обговоренні мовного питання. Також важливим є той факт, що під час опитування в 2012 році майже 80% респондентів підтвердили, що вони протягом року не мали жодних проблем із використанням рідної мови [4].

Не дивлячись на різні суперечності в мовному питанні, на думку значної частини українців, державна українська мова є найпошанованішою в нашій державі. Доказом цьому є опитування, яке провела соціологічна служба Центру Разумкова разом із Фондом «Демократичні ініціативи», а саме: 36% громадян визнали, що державною мовою дуже гордяться, а 55% засвідчили позитивне ставлення до української мови [15].

Автори монографії «Стратегія і тактика, стан національної безпеки України» справедливо зазначають: «Повинна зберігатися єдина мовна основа державної ідентичності. Мова виконує значущу соціальну й політичну функцію – це елемент, який консолідує суспільство, цементує націю в більш-менш єдиний і однорідний склад. А решта мов повинні мати інші функції – ними можна й потрібно послуговуватися в різноманітних сферах громадського життя» [14]. Державна мова повинна єднати всіх громадян навколо загальнодержавних проблем. Українська мова має бути мовою не тільки українців, розмовляти неї мають право всі національності з метою порозуміння та порядку в суспільстві. Проте ми повинні розуміти, що живучи в умовах глобалізації питання виникнення так званої «глобальної» мови є неминучим. Така мова безперечно потрібна для ефективнішого обміну ін-

формацією, однак при цьому не слід припускати, що рідна мова має припинити існування. Отже, саме сьогодні першорядним завданням для всіх нас є збереження мовної та культурної самобутності в умовах глобалізаційного простору.

Перед тим, як сформулювати висновок викладу нашого матеріалу, на нашу думку, заслуговує на увагу (у формі ліричного відступу) оповідка на підтвердження багатства, смислосназначимості української мови та її ролі в процесі формування національної ідентичності: «Було це давно, ще за старої Австрії. У купе швидкого потягу Львів – Відень їхали чотири пасажири: англієць, німець, італієць і наш українець. Говорили про різне й нарешті почали про мови: чия мова краща, багатша, котрій належить світове майбутнє. Самозрозуміло, кожний вихваляв свою мову!

Англієць заявив, що Англія – це країна завойовників і великих мандрівників, які славу її мови рознесли по всьому світу. Англійська мова – це мова Шекспіра, Байрона, Діккенса, Ньютона, Дарвіна та інших великих письменників і науковців. Очевидно, що англійська мова – це світова мова!

Гордовитий німець відразу заперечив, бо німецька мова – це мова двох імперій: Великої Німеччини та Австрії. Це мова філософії, техніки, армії, медицини, мова славетних Шіллера, Канта, Вагнера, Гете і Гейне. І тому тільки німецькій мові належить світове майбутнє.

А італієць, посміхаючись, сказав: «Ви обидва не маєте рації. Моя мова – мова сонячної Італії – це мова музики, мова кохання, а про кохання мріє кожен. Італійською мовою написані славетні твори Данте, Боккаччо, Петрарки, лібрето знаменитих опер Верді, Пуччіні, Россіні та інших великих італійців. Ні, тільки італійська мова може стати провідною мовою у світі!» А наш українець – по довшій мовчанці сказав: «Я міг би, панове, як і Ви, хвалитись, що моя рідна мова – це мова незрівнянного сатирика Котляревського, безсмертного генія Тараса Шевченка, неперевершеного в світі лірика Лесі Українки, великого титана Франка. Я міг би назвати багато славетних імен свого народу, але не тому суть! Ви ж нічого не сказали про саме багатство і можливості Ваших мов. А це найважливіше! От, скажімо, чи могли б ви у своїх мовах написати невелике оповідання, у якому би всі слова починалися з тієї самої літери?»

– О ні! Це неможливо, – заявили всі.

– Ось, на ваших мовах це неможливе, а в нашій – це зовсім просто! Назвіть якусь букву, – звернувся він до німця.

– Хай буде «П», – сказав той.

– Добре. Оповідання буде називатися «Перший поцілунок».

– Перший поцілунок

– Популярному перемишльському поету Павлу Петровичу Подільчаку прийшло по пошті приємне повідомлення:

– Приїздить, Павле Петровичу, – писав поважний правитель Підгорецького повіту Полікарп Пантелеймонович Паскевич, – погостюєте, повеселитесь! Павло Петрович поспішив, прибувши першим потягом. Підгорецький палац Паскевичів привітно прийняв приїжджого поета. Потім під'їхали поважні персони – приятелі Паскевичів. Посадили Павла Петровича поряд панночки – премилої Поліни Полікарпівни. Поговорили про політику, погоду, Павло Петрович прочитав підібрані пречудові поезії. Поліна Полікарпівна програла прекрасні полонези, прелюдії. Поспівали пісень, потанцювали падеспан, польку... Прийшла пора – попросили пообідати. Поставили повні підноси пляшок портьвейну, плиски, пшеничної, підігрітого пуншу, пільзнерського пива. Принесли печених поросят, приправлених перцем півників, пахучі паляниці, печінковий паштет, пухкі пампушки під печеричною підливою, пироги, присмажені плячки... Потім прислуга подала пресолодкі пряники, персикове повидло, помаранчі, повні порцелянові полумиски полуниць, порічок. Почувши приємну повноту, Павло Петрович подумав про панночку. Поліна Полікарпівна попросила прогулятися по Підгорецькому парку, полюбуватися природою, послухати пташині переспіви. Пропозиція повністю підійшла підхмеленому поету. Походили, погуляли... Порослий папороттю прадавній парк подарував парі приємну прохолоду... Повітря п'янило принадними пасовищами... Посиділи, помріяли, позітхали, пошептали, пригорнулися. Прозвучав перший поцілунок... Прощай, парубоче привілля! Прийдеться поету приймакувати» [13].

Поданий уривок може викликати як і низка позитивних емоцій, так і низка думок для подальшої дискусії з причини унікальності чи надмірної вивищеності української мови над іншими мовами. Це може стати темою для наступного дослідження.

Висновки. Ступінь зрілості народу й ступінь глибини його духовної культури – це ступінь розвитку рідної мови. Розв'язання мовного питання залежатиме не від тиску держави на громадськість, а від зміни світоглядних смислів та психологічного клімату в країні. Українською мовою має вестися вся державна документація, усі державні службовці повинні мати добрі знання української мови, окрім того, українська мова має бути престижною в досягненні кар'єри. Високий рівень знання своєї рідної мови повинен бути на рівні зі знанням іноземної мови. Цим самим наша держава забезпечить прорив суспільства в цілому. Мовне питання як чинник державотворення має постати предметом наступних наукових розвідок.